

**ЦІВАТИЙ В.Г.,
кандидат історичних
наук, доцент,
проректор із
навчальної роботи**

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

**КОПТИ –
ХРИСТІЯНСЬКІ
ОСЕРЕДКИ У
МУСУЛЬМАНСЬКОМУ
СВІТІ:
ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА,
ДИПЛОМАТІЯ, ПРАВО
(проблеми політичної
регіоналістики)**

Історія світової цивілізації, історія людства багатогранна й різноманітна. Будь-яке сучасне явище, процес, проблема мають свої історичні корені. Адже ті традиції, які склалися віками зберігають свою силу та привабливість і в наш час, особливо це стосується питань регіональної політики та історії, країнознавства.

Іслам, який тривалий час не сприймався християнським світом, все частіше заявляє про себе як з позитивного, так і негативного боку (хоча б згадати події вересня 2001 року)¹. Таке відокремлене співіснування поставило на порядок денний початку ХХІ століття проблему релігійного фактору в глобалізаційних світових процесах. Іслам, виявляючи сильну релігійну активність, є, як слід констатувати на сьогодні, суттєвим фактором сучасної історії. Постає він з разючою впевненістю у правоті своєї справи, вмотивовуючи це тим, що духовні основи християнства, та божественна мудрість, про яку віщує апостол Павл (Кор. 2), який усвідомлює себе "домобудівником таїн Божих"

(Кор. 4:1), ось-ось зникнуть із свідомості людей.

Ні в кого не виникає заперечень щодо постулату про мирне співіснування різних світових релігій. І можливо, як приклад, у цій статті розглянуто унікальний зразок співіснування християн і мусульман в регіоні з часів виникнення людства і частково проаналізовано чинники та регулятори їх суспільних відносин.

Політична регіоналістика – це одна з нових галузей політичної науки. Якщо виходити з того, що політологія визначається як наука про політику, а "політика" – як різноманітний світ відносин, діяльності, поведінки, орієнтацій, поглядів та комунікативних зв'язків, а поняття "регіон" – як територія країни, декількох сусідніх країн з більш-менш однорідними природними, економічними, соціально-політичними і культурними умовами, то – *політична регіоналістика* – один із напрямів як політології, так і регіоналістики (зокрема країнознавства), який досліджує проблеми регіональної структури держави і суспільства, регіонального розвитку та міжрегіональної взаємодії, при цьому приділяє особливу увагу просторовим формам політичних явищ, динаміці політичних процесів і інститутів у регіоні, характеру і розстановці політичних сил, своєрідності процесів формування регіональних еліт, проблемам взаємодії центру та периферії, а також зворотному впливу регіонального політичного середовища на державу і суспільство в цілому².

Якщо об'єктом вивчення загальної регіоналістики є "регіон як самостійна просторово-географічна, адміністративно-територіальна, інституціонально-політична, економічна, соціальна, історико-культурна, етнічна і демографічна величина"³, то об'єктом вивчення політичної регіоналістики є регіональна державна політика і політична сфера регіональних спільностей. Характеризуючи сутність і зміст терміна "регіон", слід акцентувати увагу на неоднозначності цього поняття та різну його трактовку в науковій літературі.

При цьому політична регіоналістика, визначаючи свій предмет, розглядає політичні процеси і відносини на декількох рівнях:

- на рівні регіону, який складається із територій декількох держав;
- на рівні регіону, який складається із території однієї держави;
- на рівні регіону, який складається із частини однієї чи декількох держав;
- на рівні регіону, який являє собою територію однієї чи декількох муніципальних утворень.

В залежності від рівня політичної регіоналістики змінюються кількісні та якісні характеристики і параметри її предмета вивчення. Предмет політичної регіоналістики пов'язаний перш за все з закономірностями становлення і розвитку політичної влади в регіонах,

взаємного впливу державної політики на регіони і політики регіонів на державу, а також із закономірностями функціонування політичної сфери життя регіональної спільності.

Перспективи політичної регіоналістики як окремого наукового напрямку будуть визначатися в рамках розвитку української регіоналістики (країнознавства) в цілому і, зокрема, у зв'язку з розвитком вітчизняної політології. Регіоналістика на сучасному етапі розвитку історичної і політичної науки **почне перетворюватися** із взаємопов'язаних, але все ж традиційно ізольованих областей вивчення регіональних ситуацій (політологія, дипломатія, право, економіка, демографія, екологія тощо) в єдину міждисциплінарну галузь з виключно високим рівнем системності.

У перспективі регіональні дослідження все більше будуть поглиблюватися, а саме – на рівень невеликих територіальних утворень, де внутрішня цілісність та іманентно притаманна, властива будь-якому регіональному середовищу системність (взаємозв'язок простору, розселення, економіки тощо) виявляється найбільш виразно.

Оскільки структура політичної регіоналістики включає в себе як суб'єкти істот (учасники регіональної політики), так і елементи неістот (регіональна політична влада, політичні відносини, політична свідомість, політична культура тощо), функції політичної регіоналістики знаходяться у прямиї залежності від суб'єктів та інших складових цієї структури.

Основні функції політичної регіоналістики можна визначити, коли суб'єкти регіональної політики вступають в політичні відносини, тобто відносини по розподілу і використанню державної влади в регіоні на підставі політичних інтересів, цілей, ідеалів, якими суб'єкти регіональної політики керуються у своїй діяльності. Основними функціями політичної регіоналістики є: теоретико-пізнавальна, світоглядна, регулятивна, оціночна (аксіологічна), прогностична.

Теоретико-пізнавальна функція в першу чергу пов'язана з формуванням знання про регіональну політику в цілому та про державну регіональну політику зокрема, а також про роль цієї політики в житті суспільства.

Світоглядна функція сприяє виробленню певного бачення політичної дійсності як в розрізі регіонів, так і в цілому в державі та суспільстві.

Регулятивна функція передбачає засвоєння знань шляхом прямого впливу на політичні події.

Оціночна (аксіологічна) функція повинна давати більш-менш точну оцінку подіям в регіоні чи в регіонах держави в цілому.

Прогностична функція розкриває тенденції розвитку регіональної політики та політичних явищ в цілому через прогноз.

Методи політичної регіоналістики пов'язані з конкретними способами і засобами набуття знань про регіональну політику і про вплив політики регіонів (різних соціальних груп і регіональної еліти) на загальнонаціональну політику. Методи політичної регіоналістики аналогічні методам теоретичного і емпіричного пізнання: загальної політології, як порівняльної так і прикладної – діалектичний метод, системний метод пізнання, метод формалізації, статистичний метод, математичний метод, контент-аналіз, івент-аналіз тощо.

З урахуванням теоретичних положень, які викладено вище, в пропонуваній читачеві статті розглянуто окремі аспекти коптського питання в контексті досліджень політичної регіоналістики та історичній ретроспективі, а також висвітлено маловідомі факти дипломатичної історії ХХ століття та історії Організації Об'єднаних Націй. Дослідження названої проблеми зумовлене не тільки пізнавальними і науковими потребами, а й політичними умовами нашого сьогодення.

Копти – люди загадкові. Саме їх вважають етнічними нащадками фараонів, а не прийшлих арабів. Ми майже нічого не знайдемо про них у підручниках історії, можливо лише в довідкових виданнях та енциклопедіях⁴. Виняток звичайно становить спеціальна наукова література, яка мало відома пересічним читачам.

Дана проблема фундаментально досліджується в зарубіжній історіографії (переважно – єгипетській, французькій та англійській). Слід назвати імена таких вчених як: Кануер Ч., Фазер Маркус Хазіз Аліл, Годат Габра, Хабіб Р., Мейнардус Отто Ф.А., Мурсе П. Ван, Талал А.Х. бін та інші.

Ця тема не залишилася і поза увагою російських вчених, таких як Каковкін А.Я., Коростовцев М.А., Матьє М.Е., Ляпунова К.Л., Мецнерський Н.А., Нелюбов Б.Б., Померанцева Н.О., Ранович А.Б., Толмачева О.Г., Трохимова М.К., Шеркова Т.А.⁵ та інші. В Україні ця проблематика не досліджувалася.

На початку нового століття дана тема є вельми актуальною, адже стабільність політичного розвитку будь-якої держави багато в чому залежить від вирішення етнонаціональних, етнополітичних та етнокультурних проблем з урахуванням виникаючих у світі суперечливих і взаємопов'язаних процесів глобалізації і національної ідентичності.

Копти – етноконфесійна група єгипетських арабів, які сповідують християнство (переважно монофізити, але є уніти і протестанти). Проживають, як правило, в містах Верхнього Єгипту (Асьют, Каїр та ін.), а також в інших країнах Близького Сходу. Єгипетські копти є найбільшою християнською общиною на Близькому Сході⁶.

Іноді, навіть здається, що все життя цього народу – в минулому, що

навіть пам'ять про нього не збереглася на Землі. Однак, коли детально починаєш вивчати пласти багатовікової історії Єгипту, переконуєшся у тому, що це не так: копти – є невід'ємною частиною історичного та сучасного Єгипту⁷.

Єгипет (араб. Miṣr, Miṣr) – країна давньої цивілізації: ще у рабовласницькі часи тут була могутня держава і державні утворення. На сьогодні Єгипет – це держава на Близькому Сході з офіційною назвою: **Арабська Республіка Єгипет (Jūmhūriat Miṣral-Arabiya, Гумхурія Місраль-Арабія)**. Займає північно-східну частину африканського континенту і Синайський півострів в Азії⁸.

Офіційна мова – арабська. Офіційною релігією Єгипту є іслам (сунітського толку)⁹. Його сповідує основна частина майже 67-мільйонного населення країни. Коптська меншість у цій державі складає, за різними оцінками, від 3 до 10 мільйонів чоловік, та ще не менш 1 мільйона – по всьому світу – у Європі, в т.ч. Східно-Центральній Європі, Америці, Австралії та Африці. І зберігся цей народ завдяки лише своїй вірі – християнству.

Поширенню християнства у Єгипті сприяло перш за все його географічне сусідство зі Святою Землею. Але і не лише ця обставина. У Єгипті у віці немовля побував Ісус Христос. Саме на берегах Нілу майже чотири роки переховувався малий Ісус разом із Дівою Марією і її чоловіком Йосифом від переслідування царя Ірода. "Ангел Божий у сні постав перед Йосифом, і сказав: "Встань, візьми Немовля і Матір його та біжи до Єгипту, і будь там, до того часу, доки не скажу тобі, адже Ірод шукає Немовля, щоб згубити Його". Він устав, взяв Немовля й Матір його і пішов до Єгипту"¹⁰. І на сьогодні ті місця, де зупинялося Святе Сімейство, є предметом паломництва християн у всьому світі¹¹.

Копти – потомки стародавніх єгиптян, колись надмогутнього народу, який на сьогодні немає своєї державності. Сьогодні коптами називають лише особливі групи християнського населення Північної Африки – переважно Єгипту й Ефіопії.

Арабське слово "купт", європеїзоване слово "копт", "коптська" – походить від грецького "айгюптос" ("егіптіос"), скорочене арабами до форми – "копто" і означає просто "егіптянин". Крім того, сучасна коптська мова досить успішно використовується для розшифровки стародавньоєгипетських папірусів, адже по суті, коптська мова – це стародавньоєгипетська мова. Копти лише здійснили заміну ієрогліфів (демотичного письма) на грецьку абетку. Але почути цю мову можливо лише, переважно, у церкві, тому що більшість коптів віддають перевагу арабській мові, а не рідній.

Коптська церква – представниця східної, православної гілки християнства, і в цьому сенсі копти – є єдиновірцями представників більшості

європейської цивілізації. Але слід зазначити, що достатньо є і відмінностей, як у теології, так і в традиціях.

До завоювання арабами в 641 році Єгипет протягом декількох століть був християнською країною¹². Сьогодні ж про їх історичне минуле та історичну ідентичність нагадують деякі їх імена – Ехмос, Осиріс, Рамсес, Ісіс. Після завоювання Єгипту арабами християни-копти не побажали прийняти іслам. Більшість коптів на півночі Єгипту з часом ісламізувалися та доєдналися до арабського суперетносу. На півдні Єгипту копти зберегли релігійні заповіді і свою етнічну ідентичність, ставши таким чином на довгі століття субетносом арабського, а потім – османо-турецького світу¹³. Коптська мова зникла із використання в XVII столітті. Нині копти на півдні Єгипту – багаточисленна етнічна громада. Збереглися коптські тексти, переважно релігійного змісту.

До теперішнього часу меншість із них – католики й протестанти (вони відкрито сповідують Господа Досконалим Богом та Досконалою людиною). Більшість же належить до церкви монофізитського толку (монофізитство заперечує людську природу Христа, визначаючи лише його божественність). Їх церква – коптська, а у світі її прийнято називати "дохалкідонська церква"¹⁴. Вчення монофізитства було створено у V столітті константинопольським архімандритом Євтихієм і поширилося у східних провінціях Візантійської імперії, але по-справжньому "прижилося" лише в Єгипті.

Факти й персонажі з Біблії проливають світло на місію Мухаммада і на зв'язки мусульманства із християнством і іудаїзмом. Одкровення прийшло до Мухаммада через Архангела Джебраїла (Гавриїла). Мойсей, Ісус і Марія вважаються в ісламі священними постатями історії релігії. Оскільки християни й іудеї не визнавали в Мухаммадові істинного пророка, він зробив іслам самостійною релігією, яка, однак, визнає християнське й іудаїстське віровчення, і на сьогодні є однією із провідних релігій світу¹⁵. В основних питаннях вчення ісламу відрізняється від християнського. Головна священна книга мусульман – Коран¹⁶.

Копти і мусульмани живуть пліч-о-пліч на єгипетській землі вже майже 1400 років. Вони говорять однією мовою; говорячи про Бога, і ті, і інші, промовляють слово Аллах, і за винятком деяких, обумовлених релігією відмінностей, мають одні і ті ж звичаї та традиції. В Корані записано: "Вам ваша віра, мені ж моя віра" ("Немає примусу у вірі")¹⁷.

Монофізитська, зокрема коптська, церква століттями існувала бік-о-бік з ісламом і іудаїзмом і набула деяких рис обрядності, притаманних цим релігіям. Наприклад, копти, подібно мусульманам, практикують обрізання. Оздоблення коптського храму нагадує мечеть: ажурні пере-

городки, килими. Перед входом молільники, як і мусульмани, знімають взуття, але залишаються з покритою головою. Це не є обов'язковою умовою, жінки не зобов'язані покривати голови (за бажанням – легкі мережані накидки). Сповідь обов'язкова. Спочатку чоловіки, а потім – жінки, попередньо знявши взуття, розпочинають обряд причащення. Кожен чоловік отримує від священника шматочок особливого хлібця під назвою "курбан" і запиває його святою водою зі склянки. Жінкам же свята вода пропонується з ложечки. Після завершення обряду причащення церква наповнюється святковим передзвоном.

Моляться сім разів на добу, орієнтуючись на схід і обов'язково в головних уборах. Постують більшу частину року. Парафіяни й парафіянки розділені перегородкою (жінки – праворуч, чоловіки – ліворуч). Богослужіння проводиться арабською мовою, а цитати з Біблії зачитуються коптською. В той же час копти, подібно іудеям, святкують суботу. Як і у православних, в коптській церкві існують культ святих, шанування ікон і мошей, дотримуються семи таїнств (хрещення, причащення, покаяння, миропомазання і т.д.)¹⁸. Хрестяться копти-монофізити зліва направо вказівним пальцем.

Згідно з найбільш авторитетною традицією засновником богослов'я саме Коптської церкви (Олександрійської церкви) вважається св. Марк-Євангеліст¹⁹. Ще з часів юнацтва, Марк, іудей за походженням, приєднався до християн і став найближчим учнем апостола Петра, який згадується в його Першому посланні (1Пет. 5:13)²⁰. Марк склав Євангеліє за оповіданнями Петра, і той ухвалив його для викладу в церквах. Євсевій зазначає: "Світ віри настільки сяйнув розум слухачів Петра, що вони не визнали достатнім почути лише усну проповідь і познайомитися з нею одноразово на слух. Вони усіляко умовляли і переконували Марка, чиє Євангеліє ми маємо, а був він супутником Петра, – щоб він залишив для них запис вчення, переданого ним усно; вони не полишали його у спокої, доки не винудили його це зробити; вони – першопричина написання того Євангелія, яке називається Євангелія від Марка"²¹.

Коптська традиція віщує, що першим єгиптянином, якого на вернув до християнської віри Марк, був згідно з легендою – Анианус²². Через деякий час Марк, відчуваючи початок гонінь і переслідувань християн, призначив Аниануса єпископом невеликої общини²³.

Відповідно до історичних відомостей, за часів правління імператора Нерона, він прибув до Африки в 47-48 рр. (у джерелах зустрічаються ще три дати його можливого прибуття з Риму до Єгипту, а саме – 39/40 р. (3-й рік правління Калігули), 43 рік (3-й рік правління Клавдія) або ж – 49 рік (9-й рік правління того ж імператора) і проповідував в Олександрії, тодішній столиці Єгипту²⁴.

В "Діяннях Марка", написаних грецькою і перекладених на коптську

мову, повідомляється, що Марк заснував християнські общини в Олександрії і призначив єпископів та інших осіб для того, щоб відправляти культ.

В 392 році християнство проголошується офіційною релігією Римської імперії. Через декілька років, у 395 році відбувається офіційний поділ Римської імперії на Західну і Східну. Єгипет стає провінцією Візантії і офіційно підпорядковується Константинополю.

Теологічні спори у Єгипті продовжували наростати. У відповідь на що, правонаступник патріарха Олександрійського Кирила I Великого, Діоскор скликав новий собор в Ефесі в 449 році. Приводом для нього постало невдоволення офіційного Константинополя вченням архімандрита Євтихія²⁵. Євтихій, спираючись на праці Афанасія Великого і Кирила I Великого (Кирила Олександрійського), обґрунтував теологічну концепцію монофізитства (у перекладі з грецької – "одна природа"). Монофізитська доктрина і до нашого часу вважається вірвченням Коптської церкви²⁶.

Копти вважають св. Марка своїм першим патріархом, хоча фактичне відокремлення Коптської церкви від інших християнських церков відбулося в 451 році після Халкідонського IV Вселенського собору²⁷. Фактично, саме Халкідонський собор є тією межею, із якої розпочинається поділ церков. Значна частина єгипетської церкви не приймає Халкідонського собору. Цей напрям (дохалкідонський) стає переважаючим і саме від нього і походить сучасна коптська церква. Єгипетські копти є самою багаточисленною християнською громадою на Близькому Сході. Саме у Єгипті переховувалася, згідно з повір'ям, Діва Марія з немовлям Ісусом, рятуючись від переслідувань. Розбіжності в догматиці не дозволяють проводити спільні богослужіння коптам і православним, при цьому – перші називають власну церкву православною, розрізняючи Коптську (монофізитського толку) і Грецьку (тобто власне православну, діафізитську) православні церкви. Коптська церква підтримує близькі стосунки з Вірменською й Сирійською церквами, а також нещодавно створеною церквою Еритреї. А найбільша з монофізитських церков – Ефіопська – після проголошення власного патріархату залишається у розколі²⁸.

З часів Халкідонського собору (451 р.) у Єгипті виникли дві паралельні церковні структури. Православну Олександрійську Патріархію зараз очолює відносно молодий і досить впливовий Патріарх Петро VII. Главою Коптської церкви є Шенуда III, який також має титул Олександрійського Патріарха. З прадавніх часів олександрійські архієреї носять особливий титул "Папи", як і їх римські побратими по єпископському служінню. Зберігаючи традиційні резиденції в античній столиці Єгипту – Олександрії, обидва церковних лідери здійснюють

керівництво переважно з каїрських резиденцій.

Проповідь Святого Марка і проповіді його послідовників у Єгипті були успішними. В 69 році (за іншими даними – у 62, 63 або ж -у 68 році) в Олександрії св. Марка закатували римляни.

У 828 році два італійських купці Бонно ді Маламокко та Рустіо ді Торцелло перевезли мощі у Венецію. Уже за сучасності, завдячуючи сприянню коптського патріарха, Кирила VI і папи римського Павла VI частина мощей була перевезена зворотно у Єгипет. В теперішній час у кафедральному соборі св. Марка у Каїрі знаходиться біломармурова домовина, в якій і зберігаються мощі святого²⁹.

Уже завойовані римлянами єгиптяни знайшли в новій вірі опору та надію. Це багато в чому врятувало їх від повного винищення й асиміляції. На сьогодні у Єгипті є декілька найбільш відомих християнських центрів – Фіваїда, пустеля Ваді-Натрум, Олександрія, яка була і є одним із світових центрів християнства та богословської вченості, і, нарешті – Каїр.

Престол патріарха монофізитської церкви може зайняти лише монах (чернець). Претендент на звання папи Олександрійського повинен бути не молодше 50 років, не мати тілесних вад чи хронічних хвороб, а також користуватися гарною репутацією. Нинішньому патріарху монофізитської церкви Анбе Шенуді III у 2003 році виповниться 80 років. Це достеменний зразок сучасного харизматичного лідера. Усі копти добре знають його аскетизм (монахом він постував по 200 днів на рік). В 1947 році він закінчив філологічний факультет Каїрського університету. Потім продовжив навчання на теологічному факультеті. У 1954 році Шенуда став монахом. Через 8 років його призначили відповідальним за релігійні училища і церковну освіту, а в 1971 році обрали патріархом коптської монофізитської церкви. Коптська ортодоксальна церква вступила в екуменічний діалог і приймає участь у Світовій Раді Церков. Коптська традиція вважає святого Марка першим патріархом Олександрії, і сьогоднішній духовний лідер Коптської церкви – Шенуда III – є його 117-м наступником.

У коптів добре налагоджена духовна освіта. У Єгипті є досить багато недільних коптських шкіл. Головна духовна семінарія Коптської церкви розміщується у Каїрі неподалік від собору св. Марка. Майже половина священників закінчили цю семінарію, центр коптського богослов'я. Заснований в 1954 році Коптський інститут вищих досліджень розташовується на території патріархату і є важливим екуменічним центром із вивчення коптської християнської традиції.

Уперше в історії Єгипту свято Різдва Христового, яке 7 січня святкують місцеві християни-копти, оголошено з 2003 року загальнонаціональним вихідним. Уперше громадяни Єгипту, включаючи сина президен-

та Мубарака – Гамала Мубарака – відсвяткували Різдво як національне свято³⁰. Гамал Мубарак і політична еліта приєдналися до коптських християн у святкуванні православного Різдва 7 січня. У минулому лише копти мали вихідний на Різдво, все інше населення Єгипту працювало як зазвичай. Декілька ісламських свят уже давно є національними вихідними днями, як для мусульман, так і для християн, які працюють у банках, державних компаніях і в уряді. Це рішення Президента Єгипту Мухаммеда Хосні Мубарака нині діючий (вже більше 30 років) Папа Олександрійський, Патріарх Престолу святого Марка – Шенуда III назвав: "сміливим і мудрим"³¹. Крім того, серед найбільш шанованих коптських свят варто назвати і свято весни. Це свято своїм історичним корінням походить із доби Стародавнього Єгипту, де його святкували фараони. Він мав тодішню назву – Опет. Свято весни завжди супроводжується масовими виїздами за місто та пікніками. За датою це свято у коптів припадає на пасхальний Понеділок (співпадає із православною Пасхою).

Самим важливим релігійним святом у коптів, як і за часів раннього християнства, є Пасха ("Свято усіх свят")³². Як і всі православні, копти вбачають у Воскресінні Спасителя з мертвих, у тріумфі життя над смертю – головну ідею християнського віровчення. Святий тиждень напередодні Пасхи починається з Пальмової неділі. Пальмова неділя – це день, коли Ісус увійшов до Єрусалиму і народ вистелив його шлях пальмовим віттям. Великий піст напередодні Пасхи, під час якого дозволяється лише рослинна їжа – бобові, овочі, оливкова олія і триває він п'ятдесят п'ять днів. Під час цього посту віруючі не вживають тваринної їжі, вина й кави, а найбільш богобоязні – харчуються у світлу частину доби лише злаками, які готуються особливим способом у оливковій олії. У Пальмовий тиждень віруючі поминають своїх близьких на кладовищах, прикрашають свої житла й церкви пальмовим віттям.

Самий суворий піст починається у коптів в Страсний тиждень, відразу ж після Пальмової неділі (так копти називають Вербну неділю). У великий четвер священики у коптських церквах мокрим білим обрядовим рушником проводять знак хреста на носі кожного бажаного парафіянина. Цей обрядовий ритуал здійснюється в пам'ять про те, як Ісус обмив ноги своїм учням. В цей же день оголошується анафема Іуді. Наступного дня – у Велику П'ятницю – богослужіння триває цілу добу. В центральній частині коптських храмів споруджується імпровізована Голгофа, а коли сонце вже стоїть на вечірньому пружі, здійснюється ритуал умащення тіла Ісуса Христа пахощами й перенесення його тіла у домовину. Навколо "Голгофи" парафіяни виставляють пляшечки з оцтом, які принесли із собою. Ця традиція пов'язується з Євангелієм від Іоанна, згідно із яким, "Ісусу, який страждав на хресті, воїни, напоївши оц-

том губку і, поклавши її на іссоп, піднесли до уст Його¹³³.

По поверненню додому, віруючі додають освячений таким чином оцет у сирі овочі – свою єдину трапезу за останні два дні.

З приходом Великодньої неділі, якою завершується великодній тиждень, копти дарують один одному крашені пасхальні яйця – символ оновленого життя. Цей символ копти пов'язують із традиціями Стародавнього Єгипту.

Традиція дарування яєць продовжується у Єгипті і на другий день після свята. При цьому до нього долучаються і мусульмани, оскільки кожного понеділка після Пасхи у країні відзначається одне із самих шанованих у єгиптян свят – "Шамм ан-Насім". У перекладі з арабської означає: "Аромат легкого весняного вітерця". Це свято символізує собою настання весни й початку сільськогосподарських робіт. Однією із традицій цього свята є обов'язкове в цей день вживання риби, яку готують заздалегідь за 40 днів.

Існує точка зору, що традиція красити яйця на свято весни "Шамм ан-Насім" є найдавнішою в історії людства і нараховує не менше п'яти тисяч років. До Європи звичай красити яйця і обмінюватися ними на Пасху був завезений у період раннього середньовіччя хрестоносцями, які запозичили його у народів Близького Сходу.

На святковому столі зазвичай красується бараняча ніжка або індичка. У коптських районах молодь влаштовує святкові гуляння, які тривають до пізнього вечора.

Кульмінацією святкового богослужіння, яке проводиться у пасхальну ніч в коптських церквах Єгипту з нагоди настання найбільшого свята коптів – Воскресіння Христова, є наступна традиція. Із-за алтаря звучить голос: "Відкрий врата". Священик, який стоїть на кліросі запитує: "Хто там?", і у відповідь чує: "Цар царів". Після трьох рефренів усі лостри, у храмі, який до цього потопав у темряві, спалахують одночасно. У відкритих вратах олтаря з'являється настоятель церкви, підіймає догори срібний хрест та ікону Спасителя, і проголошує: "Христос Анесті!" (Христос Воскресе!). Парафіяни у відповідь говорять: "Ілісос Анесті!" (Воістину Воскресе!).

Свято відбулося. Навколо море світла, але не менш сліпучо виглядають усі присутні: чоловіки у костюмах за останньою модою й обов'язково у галстуках; жінки на це свято одягають чарівні вбрання і розкішні дорогоцінності.

Виключно важливу роль у єгипетських християн відіграють монастирі, наприклад, у Фіваїді, у Ваді-Натрум та ін. Найбільш відомі з них знаходяться саме у Нитрійській пустелі, приблизно в 90 кілометрах від Каїра, на півдороги між столицею й Олександрією. Монастирі переважно чоловічі, на сьогодні їх нараховується – 12. Жіноче чернецтво менш поши-

рене. Найбільш відомий – це жіночий Георгіївський монастир у Каїрі. Сьогодні налічується 6 жіночих монастирів. В цілому необхідно відзначити поживлення чернечого руху й зростання числа монастирів. Життя в монастирях дуже суворе: ченці та черниці харчуються головним чином хлібом і водою, багато моляться. У далекому минулому однією з важливих статей монастирських прибутків було постачання євнухів для гаремів Єгипту та інших мусульманських держав. Послушники купували рабів, а після стерилізації продавали їх у 20 разів дорожче.

Більшість сьогоденних монахів – молоді люди з університетською освітою, які знаходять прикладення своїм знанням у стінах монастиря. Про наслідки їх господарської діяльності можливо судити з того, що на неродючому колись-то піску, ростуть фінікові пальми, інжир, оливи, овочі. Та й умови життя, за нашими уявленнями, не зовсім чернецькі. Келії не менш комфортабельні, ніж номери гарного готелю. Розташовані вони звично поряд із каплицею, в якій послушники колись захищались від набігів бедуїнів. Більшість монахів працюють на фермах. Усе, що виробляється, йде на продаж. Прибутки монастирів зростають, і послушників в останні роки стає все більше. Молоді люди, що обрали чернецький шлях, як правило мають вищу освіту, але лише після проходження служби в армії й завершення мирських справ мають можливість піти в монастир, де працюють за фахом, отриманим у мирському житті: бібліотекарями, лікарями, агрономами, будівельниками, інженерами тощо. До прийняття чернецького сану обов'язковою умовою є випробувальний термін, як мінімум три роки.

Стародавнім церковним центром була Олександрія. Олександрія на початку нашої ери була одним із центрів Середземномор'я, регіоном, де зустрічались єгипетська і грецька, римська і єврейська культури. Завдяки діяльності перших християнських поселень, які тут виникли, це місто посіло місце у п'ятірці перших християнських столиць – разом із Єрусалимом, Антіохією, Римом і Константинополем. Сьогоднішній центр Коптської церкви знаходиться у Каїрі, неподалік від станції метро Демердеш. Він являє собою гігантський собор св. Марка, стародавній храм апостолів Петра і Павла, численні служби й будівлі. Собор св. Марка було засновано в 1969 році, із нагоди 1900-річчя загибелі засновника коптської церкви. Цей собор, як і всі коптські церкви, має просте оздоблення. Стіни білені, без фресок. Основна частина іконостаса – прості різьблені, дерев'яні панелі, інкрустовані перламутром, і лише його верхній ряд – власне ікони. Щонеділі там відбуваються зустрічі коптів із Папою Шенудою III – главою Коптської церкви та єдиним духовним лідером усього народу. Згідно з традицією, папа-патріарх обирається на помістному соборі з найбільш відомих монастирських духівників, які значну кількість років прожили у пустелі.

Після цього він стає лідером нації і користується незаперечним авторитетом. Щонеділі він у супроводі єпископату проводить зустрічі з народом у соборі св. Марка. Величезний храм заповнюється народом, папа сідає за стіл на солеї, проголошує духівне слово хвилин на сорок і потім близько години без попередньої підготовки відповідає на запити заздалегідь вкинутих до спеціальної посудини, що стоїть у храмі.

У Каїрі, на відміну від багатьох близькосхідних міст, немає суто християнських кварталів. При виборі місця поселення копти віддають перевагу старому Каїру. У стародавні часи цю місцевість називали Вавилон Єгипетський, адже тут окрім християнських церков знаходиться найстаріша у Єгипті мечеть і синагога.

Коптську церкву очолює папа Шенуда III. Він народився в 1923 році (в 2003 році він святкуватиме свій 80-річний ювілей). На посаду глави коптської церкви його було обрано в 1971 році. Його титул: Папа Олександрійський, Патріарх престолу Святого Марка. Він є досить доступним під час богослужінь для людей, які приїхали здалеку. Про сьогоднішнього Папу – Шенуду III говорять, що він є чудовим богословом і проповідником.

Патріарх і 12 єпископів регулюють фінанси церкви, приписують правила одруження, спадкування та інших справ персонального статусу християн. Лише у Каїрі, не рахуючи інших міст, діє близько 150 коптських церков і 150 коптських установ, включаючи – школи, захистки, притулки для старих і госпіталі.

На сьогодні, як зазначають провідні релігієзнавці та політичні діячі, коптська церква переживає своє друге народження. Стрімкий ріст кількості віруючих на недільних службах, особливо молоді, більшістю політологів пояснюється саме як відповідь на поширення проявів ісламського фундаменталізму: "Ісламський фундаменталізм усе відвертіше нагадує про себе на світовій політичній арені, перетворюючись у загрозливу силу, перш за все, для багатоконфесійних світських держав планети"³⁴. Аналіз політичних тенденцій дає підстави спрогнозувати застереження, що у наступному десятилітті рух ісламістів, натхненниками якого є крайні радикали у мусульманському суспільстві, може набути вже глобальних обрисів і виявитися хвилею терористичних актів на більшій частині планети (навіть у тих районах, де він не набув свого поширення).

Коптські храми дуже подібні до православних³⁵, особливо із середини – алтар, орієнтований на схід, солея, іконостас, розписи, свічки. В цілому коптські церкви оздоблені надто просто. Ікони вивішують, як правило, лише у верхньому ряду іконостасу. А іноді ікони вивішують і на стінах храмів як у славнозвісній Підвішеній церкві у Старому Каїрі. Подекуди зустрічаються і фрески³⁶.

В коптських церквах не має картин із біблейськими сюжетами на тему тортур, страждань, покарань грішників в Аду. Копти вважають, що мають демонструватися не страждання й зганьблення, не грішники, а велич і святість мучеників.

Найбільш старовинні ікони за стилем написання дуже схожі на грецькі, а нові виконано дещо у спрощеній манері. Мова, на якій ведеться богослужіння, відрізняється від розмовної. Служба відбувається на коптській мові, яка виникла за доби еллінізму, як наслідок грецького впливу на країни Середземномор'я і далі. Коптські літери схожі на грецькі, з цієї мови запозичено багато слів, другу частину слів взято із мови стародавніх єгиптян.

Копти представлені на усіх сходинках соціальної ієрархії Єгипту: від "заббалін" (сміттярів), ремісників, торговців, службовців, робітників до аристократичних сімейств і банкірів. Серед християн великий прошарок інтелігенції – лікарів, інженерів, адвокатів, архітекторів, військових, артистів. В руках коптів більшість компаній, пов'язаних з хімічною промисловістю, фармакологією, транспортом. Станом на сьогодні в уряді та парламенті держави є лише дев'ять коптів. Копти, і перш за все молодь, намагаються відстоювати свої політичні права. Вони постійно привертають увагу до своїх проблем³⁷.

Офіційно у Єгипті ніхто не говорить про коптську меншість. Це формулювання вважається недопустимим із політичних міркувань. В той же час, не зважаючи на це, у паспорті є графа – віросповідання. Правда, релігійна приналежність позначається не відкрито, а з допомогою умовного коду, який може розпізнати кожен: якщо стоїть одиниця – отже мусульманин, двійка – християнин. Друга стаття єгипетської Конституції приписує, що усі закони держави мають відповідати шариату, т.б. мусульманському праву. Навчальні плани державних шкіл складено з урахуванням розпорядку дня мусульман та мусульманських свят. Для визначення часу канікул не завжди приймаються до уваги християнські церковні свята. З найбільшою дискримінацією копти стикаються на ринку праці, у сфері освіти, будівництва й підтриманні власних місць поклоніння.

Та і в цілому, в політичному житті країни копти представлені надто слабо. Найвідомішою VIP-персоною в політичній та дипломатичній історії коптів став **Бутрос Бутрос-Галі**³⁸.

Він з 01.01.1992 р. по 31.12.1996 р. був Генеральним Секретарем ООН. В той же час знаменними віхами його службової кар'єри були періоди, а саме – в 1977-1990 рр. Міністр закордонних справ Єгипту; в 1991 р. заступник прем'єр-міністра з міжнародних питань; з 1994 р. – зарубіжний член Російської академії наук (РАН), з 1997 р. генеральний секретар Асоціації франкомовних держав.

Галі Бутрос Бутрос, на відміну від більшості єгиптян-мусульман – християнин. За своїм походженням – він із старовинного коптського роду. Народився Бутрос Галі 14 листопада 1922 року у Каїрі. В роки монархії представники цієї однієї з найбагатших християнських фамілій були послами, камергерами, міністрами... Дід Бутроса Галі на початку ХХ століття був прем'єр-міністром Єгипту. У 1910 році він загинув від руки арабського націоналіста. Дядько Бутроса Галі – Вази, у 1919 році був призначений на пост міністра закордонних справ.

Бутрос Бутрос Галі навчався у Каїрському університеті, потім продовжив отримувати освіту в Сорбонні. Він чудово вивчив французьку мову, а згодом – і англійську. У подальшому це слугувало йому у боротьбі за пост генерального секретаря ООН.

У 1949 році Бутрос Галі захистив у Сорбонні докторську дисертацію з міжнародного права. Фактично, Париж для Б.Галі – місто його молодості. І зовсім не дивно, що саме сюди він повернувся на схилі віку.

В університетських колах Бутроса Галі знали як людину, якій притаманна гострота розуму, навіть дещо – дошкульну. Професор завжди елегантно одягався. Дружина Б.Галі була родом із Олександрії. Її батьки були емігрантами. Вони емігрували з Румунії до Єгипту з національних чинників.

За свідченнями самого Бутроса Галі (його мемуари "Єгипетський шлях до Єрусалима"), його доля різко змінилася 25 жовтня 1971 року. Цей день 55-річному професору Каїрського університету не віщував нічого незвичайного. Ранком – лекції на факультеті економіки і політичних наук Каїрського університету, вдень – редагування чергової статті в напівофіційній газеті "Аль-Ахрам", у якій професор вів постійну рубрику "Зовнішня політика". Але саме 25 жовтня Бутросу Галі зателефонували з адміністрації президента Анвара Садата і повідомили, що його призначено шефом зовнішньополітичного відомства Арабської Республіки Єгипет. І вже наступного дня в старовинному королівському палаці Абеддін Бутрос Галі присягнув на вірність республіці. Саме йому належало відіграти найважливішу роль в тій небезпечній грі, яку запланував президент Анвар Садат. Після численних війн почався період перших в історії мирних переговорів арабів з Ізраїлем.

Бутрос Галі, ознайомившись з президентським указом, був дещо розчарований. Адже в указі зазначалося, що він призначається "тимчасово виконуючим обов'язки міністра закордонних справ". Такою його посада залишалася і за життя Садата (єгипетський президент був убитий мусульманськими фанатиками в 1981 році), і ще протягом тривалих років при новому президентові Хосні Мубараку. "На роботі це зовсім не позначалося, міністр я закордонних справ чи тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ. Коло проблем одне і

теж", – пише в своїх мемуарах Бутрос Галі.

Бутрос Бутрос Галі серйозно готувався до своєї першої зустрічі з Моше Даяном – міністром закордонних справ Ізраїлю. Каїрський професор вирішив розпочати знайомство з розмови про те, що він, як і Даян, у захваті від археології, і що у нього вдома – прекрасна колекція антикваріату. Розмова з самого початку набула дружнього характеру і дипломати відчували симпатію один до одного, що ніяким чином не позначилося на перебігу переговорів. Вони просувалися надто тяжко. Бутрос Галі закликав розглядати можливе укладання угоди лише в контексті всього арабо-ізраїльського врегулювання. Він пояснював ізраїльтянам, що Єгипет з огляду на геополітичне та географічне положення, історію, є центром уваги арабського світу. Ізраїльтяни ж вважали, що все, про що говорить глава єгипетського МЗС, – демагогія та спроба набити ціну в торгах. Прагматики до глибини душі, вони не могли прийняти романтичні переконання єгипетського міністра.

Таким чином, переговори між главами зовнішньополітичних відомств Єгипту і Ізраїлю зайшли в глухий кут. Бутрос Галі все частіше спадав до думки, що достеменний мир з Ізраїлем неможливий до тих пір, доки ізраїльтяни не інтегруються в політичне, економічне, культурне життя Близького Сходу.

Проживши в цьому регіоні вже декілька десятків років, євреї так і не винесли ніяких уроків із своїх помилок, яких вони припустилися на зорі становлення Ізраїлю як держави... Бутрос Галі на все життя запам'ятав негативний приклад із дипломатичної протокольної практики, а саме: ізраїльтяни не знайшли нічого кращого, ніж послати на початку 1950-х років на переговори з йорданським королем Абдуллою жінку – Голду Меїр! Обуренню короля, який мав наміри укласти мирну угоду, не було меж. Звичайно, що із-за такої необачності ізраїльського зовнішньополітичного відомства, переговори було припинено, а фактично – вони і не розпочиналися...

Політична ситуація в уряді Садата ставала все напруженішою, у нього почали виникати суперечності з міністрами. Бутрос Галі погоджував хід переговорів із інтересами всієї арабської спільноти, активно лобював інтереси палестинців. Ізраїльтян це дратувало... Наприкінці 1970-х років вони навіть чути нічого не бажали про Організацію визволення Палестини, про права палестинців, про їх самовизначення. "Вони, – згадує дипломат, – поводити себе примітивно та прямолінійно. За переконаннями ізраїльтян, палестинці – це комуністичні терористи... І все тут!". Між тим із палестинського питання ізраїльтяни знайшли несподівану підтримку в особі єгипетського президента. Анвар Садат відверто ставив на перше місце питання про повернення Єгипту окупованих Ізраїлем територій. Палестинську проблему він

тимчасово переміщував на другий план.

Бутрос Галі продовжував наполягати на необхідності укладення глобального миру в регіоні. Даян запитував єгипетського дипломата: "Як саме ви можете вести переговори від імені палестинців, сирійців, йорданців, які заперечують саму ідею переговорів?". Єгипетський дипломат наполягав на своєму: "Велика місія Єгипту як раз і полягає в тому, щоб переконати арабів і ізраїльтян у необхідності сісти за стіл переговорів". Але Даян не поступався. В нього був ще один козир у колоді дипломатичних карт: "Ви увесь час говорите про арабську єдність. Але хіба у багатих саудитів і бідних палестинців можуть бути єдині стремління?". На що Бутрос Галі парирував питання, стверджуючи, що ізраїльтяни мають рацію в тому, що арабські держави є як бідні, так і багаті, але їх об'єднує головне – приналежність до єдиної арабської спільноти з всіма наслідками, що звідси витікають. Але Анвар Садат поспішав у переговорному процесі і заради кінцевої мети – встановлення добросусідських відносин – був готовий на будь-які компроміси. Саме за здібність до компромісів Садат і Бегін отримали Нобелівську премію миру.

Переговори тривали довго... Їх учасники зустрічалися в Єрусалимі, Каїрі, Лідсі, Вашингтоні, Кемп-Девіді... Сторони вже почали вести розмови про мирне співіснування. Даян признавався, що мир життєво необхідний Ізраїлю, оскільки ресурси країни майже вичерпано. Бутрос Галі в свою чергу заявляв, що мир неминучий, так як Єгипту необхідно зосередити зусилля не на гонці озброєнь, а на вирішенні економічних і демографічних проблем, на боротьбі з щоденно набираючим поширенням та сили ісламським фундаменталізмом. Однак єгиптяни з підозрою відносились до воєнних приготувань Ізраїлю.

У день вбивства Анвара Садата (14 жовтня 1981 року) Бутрос Бутрос Галі перебував на відпочинку в Олександрії, на березі Середземного моря. Б.Галі зазначив, що "...Садат став жертвою такого ж фанатика, який колись убив мого діда". Але дипломат і професор помилявся: то був зовсім не акт одинака-фанатика, а широкомасштабна змова, спрямована, зокрема, і на зрив мирного процесу на Близькому Сході. Бутрос Галі не знав, що керівники змови внесли його ім'я в перший десяток лідерів Єгипту, яких необхідно було знищити найближчим часом.

У дні поховання єгипетського президента Бутроса Галі охоплювали не лише скорбота, але і сумніви: чи виконають ізраїльтяни свої зобов'язання після загибелі лідера АРЕ? Чи повернуть вони Єгипту Синайський півострів? Чи продовжать у свою чергу наступники Садата курс на мир із єврейською державою?

Ізраїль повернув Єгипту Синай. Хосні Мубарак продовжив курс Садата на встановлення миру на Близькому Сході. Палестинська проблема,

як і передбачав Бутрос Галі, стала основою мирного процесу у регіоні.

Перші переговори ізраїльтян із палестинцями пройшли вже після того, як Б.Галі залишив Каїр та оселився в Нью-Йорку.

Бутрос Бутрос Галі став першим єгиптянином, першим арабом, першим представником Чорного континенту на посту Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

Ізраїльтяни при затвердженні його кандидатури утрималися при голосуванні.

...Ще десять років, вже при Хосні Мубараку, Бутрос Бутрос Галі залишався незмінним виконуючим обов'язки міністра закордонних справ АРС. Новий президент так і не ризикнув виправити помилку свого попередника.

З 1992 по 1996 рік Бутрос Галі був Генеральним секретарем ООН і перебував у Нью-Йорку. Саме цьому періоду його життя присвячена книга – "П'ять років в будинку із скла". Його діяльність на посту Генсека ООН характеризується виваженістю підходів до проблем світового співтовариства, справедливістю ставлення до всіх держав незалежно від розміру їх внеску до бюджету ООН. "На посту генерального секретаря я захищав незалежність ООН", – відзначає у своїй книзі Б.Галі. І, керуючись цією метою, ужив декілька кроків, які заторкнули інтереси США (і Ізраїлю), що у підсумку і позбавило його шансів на пост глави ООН. Одним з таких, що набрали широкого розголосу кроків, стала публікація доповіді про трагедію в ліванському селі Кана.

Весною 1996 року Ізраїль почав широкомасштабну акцію проти ліванських патріотів, які боролися за визволення півдня країни від ізраїльських окупантів. Повітряних нальотів та артилерійських обстрілів зазнали десятки сел. У пошуках захисту ліванці кидали свої помешкання. Частина із них направилися на пости спостерігачів ООН. Один із таких постів розташовувався у селі Кана. Ізраїльтяни накрили його шквалом вогню. Більше ста мирних жителів, які перебували там в надії знайти захист під прапором ООН, загинуло. ООН провела розслідування цього обстрілу. Її експерти прийшли до висновку, що він був умисним. США наполегливо радили Бутросу Галі не публікувати доповідь про розслідування у Кані, а лише усно доповісти його результати членам Ради Безпеки. Генеральний секретар ООН вчинив по-своєму. Він прийняв рішення, що світ має право знати правду.

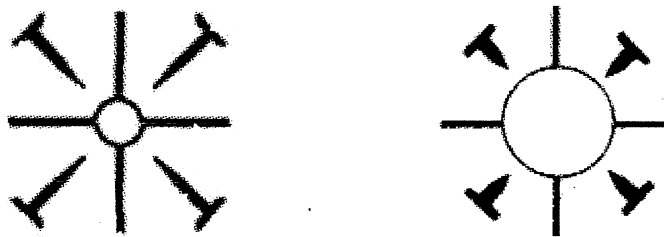
Усі ці обставини викликали неприйняття з боку США, ставши одним із проблемних питань президентської виборчої кампанії 1996 року. Доля Генсека фактично вже була вирішена. Після того як США наклали вето на його переобрання на цей пост, Бутрос Бутрос Галі переїхав у Париж. У 1997 році Асоціація франкомовних держав на своїй черговій нараді у верхах у Ханой прийняла рішення активізувати політичне та

економічне співробітництво. З цією метою президенти і королі заснували її генеральний секретаріат. Генеральним секретарем було обрано Бутроса Бутроса Галі. Це стало новим етапом в політичній і дипломатичній кар'єрі Б.Галі. Плідно працюючи на цій посаді він завжди пам'ятає про своє етнічне походження та його співвітчизників – коптів, які є християнськими осередками у мусульманському світі.

Усього копти складають 9-10 відсотків населення Єгипту, (в інших джерелах цей відсоток набагато менший – 6-7)³⁹ і в країні не має практично жодного міста, у якому б не проживали християни. Копти – це одна із багаточисленних християнських громад на Близькому Сході, помітна й активна меншість у Єгипті. На початку 1995 року наводилися офіційні статистичні дані, щодо їх чисельності в Єгипті – 8 мільйонів (інша офіційна статистика відсутня)⁴⁰. У Каїрі декілька коптських районів. Їх можна розрізнити за великою кількістю храмів (а всього у Єгипті їх близько 1000), портретів Папи Шенуди або його попередника – папи Кирила в крамницях та аптеках.

Слід зазначити також, що єгипетські християни – це переважно копти. Однак, у Каїрі та Олександрії є досить багато храмів інших обрядів і конфесій, а саме – грецькі православні, римо-католицькі, католицькі грецького православного обряду, лютеранські. Є навіть надто вишукана вірменська церква.

Зовні копти нічим не відрізняються від єгиптян-мусульман. Розпізнавальним знаком копта слугує витатуйований на внутрішньому боці зап'ястя правої руки невеликий за розмірами хрест, а натільних же хрестів копти переважно не носять. Хрест у вигляді літери "Тау"⁴¹ набув широкого розповсюдження у Єгипті:

Мал.1. Коптський хрест

Чотири цвяхи символізують саме ті цвяхи, які використовувалися при розп'ятті Христа. І саме тому з плином часу єгипетські християни (копти) зачаровані його формою і можливо навіть його символічним значенням, сприйняли його як знак хреста. Багато хто з християн неохоче говорить про свої релігійні переконання, особливо з малознайо-

мими співрозмовниками. Для такої потайливості є свої причини.

Починаючи з VII століття, після завоювання Єгипту Османською імперією, мусульманські правителі Єгипту в тривожні часи зображали християн винуватцями усіх бід і чвар, хоча і використовували коптів у місцевій адміністрації. З плином часу мусульмани в Єгипті опинилися у більшості, так як багато християн перейшло до ісламу, щоб уникнути обтяжливого податку на іновірців. Правовий статус християн постійно змінювався то в кращий, то в гірший бік в залежності від волі змінюючих одного за одним мусульманських правителів.

Із середини XIX століття Єгипет із провінції стає васальною державою Османської імперії. У період британської окупації Єгипту (друга половина XIX ст.) англійці охоче брали коптів на роботу до міністерств: фінансів, юстиції, освіти, закордонних справ, оборони, соціальних питань. Бутрос Галі, представник одного із впливових сімейств, навіть був призначений прем'єр-міністром Єгипту. Правда, незабаром його було вбито за співробітництво з англійцями.

Саме в цей період у країні з'явилися перші паростки конституційного життя і було утворено представницькі установи. Після вступу Туреччини у Першу світову війну на боці супротивників Великобританії, остання у 1914 році встановила протекторат над Єгиптом⁴².

У 1922 році було оголошено про припинення протекторату й визнання Великобританією незалежності Єгипетського королівства. В 1923 році було прийнято Конституцію Єгипту за європейським зразком, що передбачала встановлення обмеженої монархії. У період до початку Другої світової війни в умовах перманентної політичної нестабільності дія основного закону країни багато разів призупинялася, його скасовували і знову визнавали чинним.

Новий етап політичної історії сучасного Єгипту почався після подій липня 1952 року, коли до влади прийшли представники революційних сил, очолюваних так званим Комітетом вільних офіцерів. Того ж року було скасовано конституцію 1923 року, а наступного – Єгипет був проголошений республікою⁴³.

Спільно з мусульманами копти активно брали участь у єгипетському національно-визвольному русі. Однак у 1952 році ні в керівництві очолюваної Г.А.Насером організації "Вільні офіцери", ні серед членів Революційної ради, яка прийшла до влади після повалення короля Фарака, християн не виявилось.

За 18 років, поки у влади перебував Гамаль Абдель Насер, між представниками двох общин не було жодної серйозної сутички.

11 вересня 1971 року за результатами референдуму було прийнято чинну конституцію Єгипту. У ній знайшло відображення положення про вибір т.зв. некапіталістичного шляху розвитку, проголошений ще

у попередній період політичної історії країни. Водночас, треба зазначити наявність у конституції 1971 року ідеї панарабізму: в ній, зокрема, записано, що єгипетський народ є "частиною єдиної арабської нації". За конституцією Єгипет – республіка.

У період президентства Анвара Садата (1970-1981 рр.) знову активізувалися "Брати-мусульмани", які закликали, зокрема, й до боротьби проти "невірних".

Фундатор "Братів-мусульман" єгипетський вчитель Хасан Аль-банна зазначав, що завдання "братів" – "побудова суспільства, побудова держави, форми яких відображають цілковите упідлеглиня Богові і на практиці втілюють віру в Його єдність шляхом абсолютного виконання Його настанов"⁴⁴.

У єгиптян є прислів'я: "Той, хто п'є воду із Ніла – наш брат". Але, тим не менш, відносини між коптами й мусульманами важко назвати погідливими. У Верхньому Єгипті часто спалахують сутички на релігійному ґрунті. Доктор Мустафа Ель-Фікі, голова Комітету з міжнародних зв'язків Народних Зборів АРС, зазначив, що "коли між коптом й мусульманином трапляються суперечності, то на перший погляд може видатися, що це міжрелігійний розбрат. Звичайно, що один із чинників побоювань у коптів – це ісламський фундаменталізм. До цього необхідно ставитися надто уважно. Але слід особливо наголосити на тому, що на сьогодні глибоких основ для міжрелігійної ворожечі у Єгипті немає"⁴⁵.

Шейх Махмуд Ашур, друга особа серед духовних лідерів мусульман Єгипту, виступає за мирне співіснування християн й мусульман, і наводить історичний приклад, що "коли мусульмани завойовували Єгипет, копти зустрічали їх як визволителів від візантійців"⁴⁶.

У 1972 році відбулися серйозні сутички між мусульманами й коптами. Мусульманські фундаменталісти спалювали християнські квартали й церкви в Каїрі та інших містах країни. Протягом 10 років правління Садата, згідно статистиці ЮНЕСКО, в Єгипті відбулося 65 релігійних інцидентів, які призвели до численних жертв, і в основному серед християн. Реакцією коптів на агресивність мусульманських фундаменталістів стало створення власних екстремістських організацій – таких, як "Умма кубтійя" ("коптська нація"). Вона добивалася створення коптсько-християнського району у Верхньому Єгипті. Хоча "Умма кубтійя" і не представляє усєї коптської общини, але вона досить впливова та сильна.

У 1980 році Садат запропонував патріарху Шенуді III і декільком коптським єпископам здійснити поїздку в окупований Ізраїлем Східний Єрусалим. Але папа відмовився. Тоді Садат заявив про "втручання" патріарха у внутрішньополітичні справи, стверджуючи, що

церква перетворилась з релігійної у "партійну організацію". На що Шенуда відповів: "Я ні разу не згадував про своє бажання втручатися у політику, однак у деяких державних питаннях я поділяв неофіційну точку зору, на яку маю право як патріот і громадянин своєї країни"⁴⁷. Шенуда відкрито заявив про дискримінацію християн і засудив офіційний внутрішньополітичний курс садатовської адміністрації у релігійному питанні. Президент зреагував на це арештом патріарха, 8 коптських єпископів і 180 священників, які, на думку влади, являли небезпеку для держави. Садат відправив Шенуду у заслання і призначив замість нього колегіальний орган управління – раду з п'яти єпископів. Патріарх повернувся із заслання лише в 1985 році.

Майже двадцять років тому Садата було вбито (у 1981 р.), але погроми християн час від часу повторюються. Висувалися припущення, що в розпалюванні релігійного екстремізму в Єгипті приймає участь Ізраїль. В повідомленнях місцевої преси початку 90-х років, вказувалося, що Ізраїлем, певними колами США і західних країн було розроблено спеціальний план. Він передбачав спровокувати релігійні зіткнення й розкол країни на ряд дрібних держав за конфесійною ознакою, перетворення Єгипту у "другий Ліван". Зрозуміло, що важко перевірити, настільки ця версія достовірна. Так чи інакше, президент країни Хосні Мубарак намагався й докладає всіх зусиль щоб покласти край зіткненням на релігійній підставі. Він прагне досягти рівності конфесій: "У Єгипті разом проживають мусульмани і копти, а також іудеї. Ми всі – єгипетські громадяни, але у кожного своя віра і кожен має користуватися своєю свободою. Ми намагаємося вирішити проблеми кожного окремішно". Але "Брати-мусульмани" продовжують провокувати населення на дії проти християн. І наочне підтвердження тому – коптські погроми у квітні-травні 1990 року, в яких загинули десятки людей⁴⁹.

В 1992-1997 роках світський режим у Єгипті витримав важке випробування, розгорнувши наполегливу боротьбу із ісламськими екстремістами з терористичних угруповань "Аль-Гамаа аль-ісламія" та "Аль-Джихад аль-Ісламі"⁵⁰.

В 1997 році знову посилилася тенденція щодо зростання нападів ісламських озброєних груп на коптів. І на сьогодні мусульманське оточення не відзначається толерантністю, хоча і мусульмани, і християни націлені на те, щоб ужитися незважаючи на їх певну розрізненість. Однією з головних проблем коптської церкви залишається мусульманський фундаменталізм⁵¹. Їх мета – зруйнування світської держави у Єгипті та створення держави ісламської, побудованої виключно на основах шаріату.

На початку ХХІ століття єгипетські правоохоронні органи здійснили ряд заходів проти розгулу насильства, більшість екстремістів скла-

ла зброю. Тисячі з них потрапили за ґрати, десятки були страчені. І все ж таки страх у багатьох коптів залишився.

Влітку 2001 року представникам коптської церкви лише завдяки значним зусиллям удалося утримати демонстрантів під контролем. Папа Шенуда III, виступаючи перед своєю паствою, закликав до спокою та довіри до держави та її інститутів.

Останнім часом залишатися спокійними і довіряти єгиптянам коптам удається все важче. Протест, вираз невдоволення, або з коптського, або з мусульманського боку, базується, перш за все, на релігійному ґрунті. В публікаціях єгипетської преси кінця 2002 – початку 2003 року політиками висловлюється побоювання, що у відповідь на екстремістські прояви на релігійному ґрунті з боку мусульман, викличуть появу у Єгипті нового політичного руху – коптського фундаменталізму³². Як і раніше, мусульманину, який побажає прийняти християнство, зробити це практично неможливо. Таким коптам залишається лише один шлях – еміграція до Канади або Австралії. Де існують численні коптські общини (вони налічують більше 2% від загальної чисельності християн у Єгипті).

Нові тенденції політичного життя у Єгипті можуть вплинути на етнополітичні процеси у сучасному Єгипті³³. Неважко спрогнозувати, що наслідком цього, цілком можливо, стане подальша радикалізація ісламу.

... Копти пам'ятають про те, що вони потомки стародавніх єгиптян. Дійсно, неможливо уявити собі історію, політичне життя, культуру, право Єгипту без коптських рукописів, церков, середньовічних монастирів і старовинних ікон³⁴. Саме копти створили у Єгипті нову форму релігійної організації – монастирі³⁵. Вважається, що саме з Єгипту вони були рецепійовані Європою.

Одним із найвідоміших коптських монастирів є монастир Абу Міни. За часів патріарха Кирила VI у 1959 році було почато спорудження нового монастиря Абу Міни на його попередньому місці. Будівництво на сьогодні майже завершено, до монастиря, як і в колишні середньовічні часи сходяться прочани, які впевнені, що їх участь у "другому народженні" св. Міни поверне їм благословення. Як і півтори тисячі років тому, всі бажаючі беруть із собою з каплиці, де зберігаються мощі св. Міни ампули, із священною олією, яка володіє цілющими властивостями.

Абу Міна, або св. Міна – це найбільш шанований у коптів серед усіх святих заступників. Міна – єгиптянин за походженням, християнин і аскет, служив у римській армії. Згідно з коптською легендою йому власноручно у 296 році в Лівії, після страхітливих тортур, римський імператор Діоклетіан відтяв голову, за те що Міна не відрікся від своєї

віри. Домовина з його тілом, після тривалого часу, повернулася на єгипетську землю. Після його поховання на могилі стали відбуватися чудодійні випадки: зцілення від хвороб, вирішення складних проблем після відвідування поховання тощо. Могила стала місцем паломництва. Після того, як донька імператора Аркадія відвідала могилу мученика і зцілилася від прокази, вдячний батько побудував посеред пустелі дивовижне чернецьке місто (395-408 рр.). В V-VII століттях монастир св. Міни стає центром паломництва. В VIII столітті арабський намісник видав декрет про те, що моці Абу Міни є власністю Коптської церкви.

Але з плином часу місце розташування монастиря св. Міни було втрачено, і більшість стала вважати цю інформацію не більш, ніж красивим міфом. І лише в 1905 році, не втративши віру у свідчення середньовічних мандрівників, німецький археолог Карл Кауфманн знайшов руїни стародавньої базиліки. Тридцять мармурових сходинок вели до склепу, і на глибині десяти метрів під руїнами алтаря дійсно було поховання св. Міни. У могилі була ікона, яка відповідала описам середньовічних джерел: молодий офіцер на фоні пустелі і двох верблюдів. Поступово археологам відкрилося все стародавнє місто, із його церквами й площами, майстернями та іншими спорудами. Міф став реальністю...

Старовинні тканини, на яких зображені сюжети, взяті зі стародавньогрецької міфології і біблейських сказань – лише незначна толіка зі скарбниць коптської культури. Не менший інтерес викликають купольні (баневі) гробниці, кам'яні й дерев'яні рельєфи, розписи, мініатюри, восковий живопис на дошках, різьблення по дереву й кістці, малюнки виконані на шкірі й полотні. Образ Діви Марії і християнських святих, ікони в позолочених окладах можливо побачити в крамничках звичайних торговців і у вітринах фешенебельних магазинів.

Скарби коптської культури зберігаються в Каїрському музеї Коптів. Цей унікальний коптський музей було створено на основі зібрання предметів мистецтва й культури, які належали копту Маркусу Симайке. Туристів неодмінно возять на руїни стародавнього християнського монастиря V століття поблизу Саккари – міста мертвих при стародавній столиці Єгипту – Мемфісі. В центрі цієї релігійної пам'ятки коптів розміщуються підвалини колон храму – базиліки, на пагорбі – залишки дзвіниці. Збереглися залишки чернецьких келій з обпаленої цегли, які розташовуються навколо храму. Кожна має площу приблизно 2х3 м². У далені – зелена долина Нілу, поряд – піраміди і мастаби Саккари, а навколо – безмежна та безжиттєва пустеля.

Найкращі творіння мистецтва коптів – гордість не лише єгипетських, але і зарубіжних музеїв: Лувра (Франція), Державного музею історії мистецтва імені О.С.Пушкіна у Москві (Росія), Державного Ермітажу

(Санкт-Петербург). Так, Інститут арабського світу у Парижі систематично влаштовує виставки, присвячені культурі країн Близького Сходу і Магрибу.

На особливу увагу заслуговують коптські тканини. Вони виконані в основному гобеленовою технікою⁵⁶.

Дослідження історії та сучасного стану коптів має давні традиції як у Єгипті, так і за його межами. Наприклад, Інститут коптських досліджень у Каїрі, Центр єгиптологічних досліджень Росії, Інститут сходознавства НАН України тощо. Але історія коптів зберігає ще багато таємниць, які чекають своїх дослідників. Адже напрошуються самі собою питання: що примусило монофізитів протягом п'ятнадцяти століть так оберігати свої традиції, культуру, своє особливе розуміння й сприйняття навколишнього світу? Як в умовах, коли більшість населення стала сповідати іслам, вони зуміли зберегти свою віру? Поки що ці питання залишаються без однозначної відповіді...

Отже, на завершення хотілось би зазначити, що останніми роками стає все помітнішою тенденція до превалювання в наукових дослідженнях тематики узагальнюючої, глобальної тощо. Але не слід забувати і про регіональну та країнознавчу проблематику. Процес глобалізації здатний викликати нові проблеми не лише в економічному, релігійному, соціальному, культурному чи економічному, але й політичному відношенні. Цілком закономірно, що темпи зростання, спрямованість та якісні показники розвитку (або деградації) окремих регіонів чи держав планети безпосередньо пов'язані з традиційними культур-цивілізаційними, ментально-ціннісно-мотиваційними основами життєдіяльності окремих країн і народів. Саме тому розуміння напрямків та змісту сучасного цивілізаційного процесу не можливе без усвідомлення базових типів та основних форм традиційно усталених соціокультурних систем у аспекті їх зміни під впливом викликів сьогодення. Адже історія залишила нам немало повчальних свідчень. Коли те, на що тривалий час не звертали уваги, призводило до суттєвих змін у історико-політичному розвитку не лише окремих регіонів, окремих держав, але і цивілізацій та народів.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див.: Гончар Б.М., Гончар Ю.Б. Трансатлантичні відносини перед викликом міжнародного тероризму // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - Вип.12. - С.195-206.
- ² Див. дет.: Медведев Н.П. Политическая регионалистика. - М., 2002. - С. 7-16, 93-110; Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. - СПб., 2002; Иванов И.Д. Европа регионов. - М., 1998; Dussoy G. Quelle

- гéopolitique au XXI-e siècle. - Paris, 2001.
- ³ Политическая энциклопедия: В 2 т. - М., 1999. - Т.2. - С.333-334.
  - ⁴ Див.: История человечества: В 8 т. - М.: "МАГИСТР-ПРЕСС", ЮНЕСКО, 2003.-Т.IV: VII-XVI века. - С.321; История Востока. - М., 1999. - Т.III: Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв. - С. 78-79, 410-417; Ислам. Поиски в истории исламской культуры и мысли / Составитель Сайид Али Муджани. - Тегеран: Центр изучения документов и истории дипломатии, 2002. - С.138-139 (на русс. яз.); Традиционное искусство Востока: Терминологический словарь / Сост. Н.А. Виноградова и др. - М., 1997. - С.189; Рахман Х.У. Краткая история ислама. - М., 2002. - С. 69-72, 74-75, 279; Little D.P., Northrup L. In: Indigenous Christian Communities. - Toronto, 1990. - P. 253-288; Carpentier J., Lebrun F. Histoire de la Méditerranée. - Paris, 2001. - P. 196-199; Талал А.Х., бин. Христианство в арабском мире: Пер. с англ. - М., 2003.
  - ⁵ Матье М.Э. Коптские и египетские магические женские статуэтки // ТОВГЭ (Груды Отдела Востока Государственного Эрмитажа, Ленинград). - Т.3.- Л., 1940; Матье М.Э., Ляпунова К.Л. Художественные ткани коптского Египта. - М.-Л., 1951; Ранович А.Б. Очерк истории раннехристианской церкви. - М., 1954; Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. - М., 1976; Померанцева Н.А. Эстетические основы искусства Древнего Египта. - М., 1985; Каковкин А.Я. К вопросу о символике изображений на коптских тканях // Культурное наследие Востока. - М., 1985; Мещерский Н.А. Египетские имена в славяно-русских месяцесловах // Ж.-Ф. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов. - М., 1979; Нелюбов Б.Б. Коптская церковь // Альфа и Омега. - 1998. - №16; Трофимова М.К. Гностицизм как историко-культурная проблема в свете коптских текстов из Наг-Хаммади // Aequinox МСМХСIII; Шеркова Т.А. "Око Хора": символика глаза в додинастическом Египте // Вестник Древней истории. - 1996. - №4; Толмачева Е.Г. Древнеегипетские образы в коптском христианстве: к проблеме интерпретации // История и культура Древнего и раннехристианского Египта. - М., 2001; Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003.
  - ⁶ Васильев Л.С. История религий Востока. - М., 1998. - С. 108-109.
  - ⁷ Див. дет.: Sourdel D. Histoire des Arabes. - 5-ème. éd. - Paris, 2003.
  - ⁸ Шаповал В.М. Египет // Юридична енциклопедія: В 6 т. - К., 1999. - Т.2: Д-И. - С.405-407.
  - ⁹ Див.дет.: Ислам: Энциклопедический словарь. - М., 1991. - С.103-110; Roy O. L'Islam mondialisé. - Paris, 2002.
  - ¹⁰ Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. - М., 1991. - Т.2. - С.226, (Матвей, 2:13-14).
  - ¹¹ Див. дет.: Толмачёва Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - Гл.2. - С.104-115.
  - ¹² Див. дет.: Gabrieli F. Mahomet et les grandes conquêtes arabes. - Paris, 1967; Mantran R. L'expansion musulmane (VII-e - XI-e siècles). - Paris, 1968.
  - ¹³ Див. дет.: Ainouz A. Les frontières de l'Empire musulman de 740 au début du X siècle. - Toulouse, 1984. - Т.1-2; Burlot J. La civilisation islamique. - Paris, 1982; Miquel A. L'Islam et sa civilisation. VII-e - XX-e siècles. - Paris, 1968; Hitzel F. L'empire ottoman, XV-XVIII siècles. - Paris, 2001; Roy O. L'Islam mondialisé. - Paris, 2002; Талал А.Х., бин. Христианство в арабском мире: Пер. с англ. - М., 2003.
  - ¹⁴ Див. дет.: Нелюбов Б. Б. Коптская церковь // Альфа и Омега. - 1998. - №2. - С.330-369.
  - ¹⁵ Ислам: Энциклопедический словарь. - М., 1991. - С.103-110, 178-182; Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. - М., 1998 - Т.1. - С. 265-281, Т.2. - С. 181-194, 334-336; Васильев Л.С. История религий Востока. - М., 1998.

- С.111-181; Фрилинг Р. Христианство и ислам: Духовные борения человечества на пути к самопознанию: Пер. с нем. - М., 1997; Максуд Р. Ислам: Пер с англ. - М., 2001; Islam in the Political Process.- Cambridge, 1983; Esack Farid. On being a muslim. - Oxford, 1999; Lewis Bernard. Que s'est-il passé? L'Islam, l'Occident et la modernité. - Paris, 2002; Lewis Bernard. L'Islam en crise. - Paris, 2003.
- 16 Коран / Перевод Б.Я. Шидфара. - М., 2003; Коран / Перевод И.Ю. Крачковского. - М., 1990 (М., 1963); Коран / Перевод М.-Н. О. Османова. - М., 1995; Коран / Перевод с араб. яз. Г.С. Саблукова. - Т.1-2. - М., 1990 (репринтное издание 1907 г.); Коран / Перевод В.Пороховой. - Изд. 3-е.-Благотворит. фонд Зайда Бен Султана аль-Нахайяна (Абу Даби), 1997.
- 17 Коран. 2,256 / Перевод И.Ю. Крачковского. - М., 1990. - С. 56.
- 18 Див. дет.: Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - С. 119-120.
- 19 Евсевий Памфил. Церковная история. - М., 1993. - Кн. II, 16. - С. 63.
- 20 Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. - М., 1991. - Т.2. - С.377, (1Пет. 5:13).
- 21 Евсевий Памфил. Церковная история. - М., 1993. - Кн. II, 15.1. - С. 62.
- 22 Див. дет.: Meinardus Otto F.A. Two Thousand Years of Coptic Christianity. - Cairo, 1999.
- 23 Meinardus Otto F.A. Two Thousand Years of Coptic Christianity. - Cairo, 1999. - С. 29-30.
- 24 Чичуров И.С. Александрийская православная церковь (Александрийский патриархат от основания до середины VII века) // Православная энциклопедия. - М., 2002. - С. 196-199.
- 25 Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - С. 62-63.
- 26 Еланская А.И. Копты и их литература // Изречения египетских отцов. - СПб., 1993. - С. 22.
- 27 Див. дет.: Нелюбов Б.Б. Коптская церковь // Альфа и Омега. - 1998. - №16. - С. 333.
- 28 Исиченко Игорь (архиепископ). Христианский Египет // Зеркало недели. - 2003. - 11-17 января. - С.9.
- 29 Meinardus Otto F.A. Two Thousand Years of Coptic Christianity. - Cairo, 1999. - Р. 30-32; Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - С. 37.
- 30 Исиченко Игорь (архиепископ). Христианский Египет // Зеркало недели. - 2003. - 11-17 января. - С.9; Лялькина А. "Из Египта призвал я сына своего..." // Зеркало недели. - 2003. - 14-20 апреля. - С. 6.
- 31 Аль-Хайат. - 2003.01.06. - (араб. мовою).
- 32 Див.: Шеленков Г. Праздник Пасхи у коптов // Эхо планеты. - 1998. - №15. - С. 24-25; Мокроусов А. Христиане в Египте // Новое время. - 2000. - №44. - 5 ноября. - С. 44; Копты - православные люди в Египте // Труд. - 2000. - 18 января. - С. 6.
- 33 Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. - М., 1991. - С.333. (Евангелие от Иоанна, 19:30).
- 34 Аль-Ахбар. - 2002.12.19. - (араб. мовою).
- 35 Див. дет. про коптські храми: Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - С. 198-202.
- 36 Див. дет.: Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - С. 233-236; Nabib R. The Coptic Icons. - Cairo, 2002. - Р.46-59.
- 37 Маю. - 2003.01.12. - (араб. мовою).
- 38 Гали Бутрос Бутрос // Большой энциклопедический словарь. М.-СПб., 1997. - С.246.
- 39 Копты // Большой энциклопедический словарь. - М. -СПб., 1997. - С.570; Страны мира. Справочник. - М., 2002. - С. 388; Все страны мира.

- Энциклопедический справочник. - М., 2003. - С. 353.
- ⁴⁰ Аль-Гумхурія. - 1995.03.19. - (араб. мовою).
- ⁴¹ Серафимов Б. Кресты. Формы, награды, символы. - СПб., 2003. - С. 26-27.
- ⁴² Див. дет.: Бур'ян М. Єгипетська проблема і боротьба у правлячих колах Великобританії після Першої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць/ Відп. ред. С.В. Віднянський. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - Вип.12. - С.167-185.
- ⁴³ Див. дет.: Сейранян Б.Г. Египет в борьбе за независимость, 1945-1952. - М., 1970.
- ⁴⁴ Цит. за: Аль-Ахрам. - 2000.08.22. - (араб. мовою).
- ⁴⁵ Аль-Баян. - 2002.06.29. - (араб. мовою).
- ⁴⁶ Аль-Мусаввар. - 2002. - № 2. - (араб. мовою).
- ⁴⁷ Цит. за: Маю. - 1980.07.03. - (араб. мовою).
- ⁴⁸ Аль-Гумхурія. - 2001.12.09. - (араб. мовою).
- ⁴⁹ Маю. - 1980.05.16. - (араб. мовою).
- ⁵⁰ Аль-Ахбар. - 1993.05.20; Аль-Баян. - 1996.11.08; Аль-Хайат. - 1997.09.06. - (араб. мовою).
- ⁵¹ Аль-Ватан аль-Араби. - 2002. - № 3. - (араб. мовою).
- ⁵² Аль-Ахрам. - 2002.12.19. - (араб. мовою).
- ⁵³ Джалагонія В. Ислам на перепутье // Эхо планеты. - 2002. - №7. - С. 6-7; Бикбаев Р. Кто подставил арабов? // Эхо планеты. - 2002. - №7. - С. 8-10; Зеленин Дм. Шейхи озабочены // Эхо планеты. - 2002. - №7. - С. 10-11.
- ⁵⁴ Див. дет.: Копты: Религия, культура, искусство. - СПб., 1999; Померанцева Н.А. Эстетические основы искусства Древнего Египта. - М., 1985; Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. - М., 1976.
- ⁵⁵ Див. дет. про коптське чернецтво: Изречения египетских отцов, 296 / Пер. и комм. А.И. Еланской. - СПб., 1993. - С.105; Изречения египетских отцов, 33 / Пер. и комм. А.И. Еланской. - СПб., 1993. - С.39; Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - С. 194-197 (о монастыре св. Мины).
- ⁵⁶ Див. дет.: Матъе М.Э., Ляпунова К.Л. Художественные ткани коптского Египта. - М.-Л., 1951; Каковкин А.Я. К вопросу о символике изображений на коптских тканях // Культурное наследие Востока. - М., 1985. - С.210-211; Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов. - М., 2003. - С. 230-233; Habib R. Weaving & Textiles in Ancient Egypt. - Cairo, 2003. - P. 96-99.